МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Спеціальність 053 «Психологія»

Спеціалізація «Психолог ювенальної превенції»

за темою
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ

Лекція 6
Українські землі в 2 половині XVII – XVIII ст.

м. Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО
Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 27.11.2023 № 10

СХВАЛЕНО
Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 15.11.2023 № 11

ПОГОДЖЕНО
Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 24.11.2023 № 10

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 14.11.2023 № 12)*

Розробник:
1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:
1. Доцент кафедри європейських мов ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Руїна.
2. Гетьман І.Мазепа та його політика.
3. Наступ на українську автономію у XVIII ст.
4. Українська культура 2-ї половини XVII – XVIII ст.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.
3. Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.

Додаткова

1. Бурнейко І. Історія козацької України у схемах і таблицях. К. : Мандрівець, 2011
2. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
3. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
4. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
5. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
6. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. К. : Кліо, 2015.

Основні ресурси в Інтернеті

1. http://historians.in.ua/
2. http://uk.wikipedia.org/wiki/
3. http://litopys.org.ua/

Текст лекції

1. Руїна

В ході національно-визвольної революції, розпочатої у 1648 р., на значній частині українських теренів була встановлена місцева адміністрація, а колишня магнатська еліта, як українського походження, так і чужоземного, поступилася владою новій козацькій верхівці. Проте чимало болючих проблем лишилися

нерозв'язаними. Серед лідерів, винесених бурхливою хвилею національного відродження до вищих ешелонів влади, виникли гострі суперечності щодо того, чи лишатися Україні під Москвою, чи ж шукати інших покровителів. Дедалі відчутнішими ставали й протиріччя між козацькою старшиною, яка прагнула утвердити за собою вакантне місце шляхти, та селянами й рядовим козацтвом, котрі не бажали втрачати можливість сформувати стан вільних козаків-землеробів.

В Україні настали *часи суспільного розбрату та внутрішніх чвар, чужоземної інтервенції, дальшого спустошення й поділів вже сплюндрованого краю*. ***Називають цей період Руїною***.

Виконуючи волю Б.Хмельницького, який вважав, що стабільність нової української держави здатна забезпечити тільки *династична монархія*, старшинська козацька рада ще в квітні 1657 р. прийняла рішення про встановлення спадковості гетьманства. Однак після смерті Богдана швидко знайшлися інші претенденти на владу. Першим зробив спробу відібрати булаву у 16-річного ***Ю.Хмельницького*** полковник Г.Лесницький, але зазнав невдачі. Успішніше діяв генеральний писар ***І.Виговський*** (1657–1659): старшинська рада обрала його гетьманом – «поки змужніє» Юрій (невдовзі й це обмеження було зняте).

Однак Виговський дуже швидко, по мірі того як стрімко зростало його власне багатство, почав *втрачати авторитет* у народі. Невдоволення мас викликало його відверте нехтування традиційними «свободами і вільностями» городового й запорозького козацтва. Після необачної спроби відновити шляхетське землеволодіння на терені Полтавського і Миргородського полків, ***проти нього піднялися козаки Полтавського полку (на чолі з М.Пушкарем) й Запорожжя***.

Протягом лютого-березня 1658 р. І.Виговський вів складну й важкозрозумілу зовнішньополітичну діяльність. З одного боку, він проводив *курс на зближення* – на антиросійській платформі – *з Річчю Посполитою і Кримом*, з другого – робив такі поступки Москві, про які та могла лише мріяти. Зокрема, погодився на *прибуття воєвод до українських «знатних міст» й передачу їм адміністративної влади*, зголосився допустити воєвод з комісарами для складання козацького реєстру й перепису міщан, млинів, оренд тощо, уступив Москві низку білоруських міст, запропонував взяти на себе функції «вмиротворення» Запорожжя й Полтавського полку.

Московія ж, майстерно розігруючи карту примирення сторін, по суті *провокувала загострення боротьби між ними*, формуючи з козацтва, старшин і духовенства угруповання своїх прихильників. Починаючи з березня в повстанський рух втяглися десятки тисяч селян, міщан і козаків, вони громили маєтки шляхти й старшин, розправлялися з їх власниками, орендарями, збирачами податків. Боротьба переросла в *громадянську війну*.

Дочекавшись у першій половині квітня підходу татар, І.Виговський вирішив розпочати активні операції проти повстанців. Він провів мобілізацію армії. Водночас направив посла до Польщі з повідомленням, що тепер найліпший час для переговорів про повернення козацької України до складу

королівства. У першій половині травня українсько-кримська армія розпочала переправу через Дніпро.

Гетьманське військо, безжалісно спустошуючи околиці, *оточило Полтаву*. На початку червня І.Виговський надіслав ультиматум: визнати його владу і взяти участь у воєнній кампанії проти Московії. М.Пушкар засвідчив готовність скласти зброю, але за умови надіслання назад до Криму орди і відмови гетьмана від московського походу. Тоді І.Виговський пригрозив узяти Полтаву штурмом і всіх бунтівників знищити. У запеклому бою 10 червня в околицях міста повстанці зазнали поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими – 30 тис. осіб). М.Пушкар потрапив до полону і був страчений (за свідченням інших джерел, його було вбито в бою, а голову принесено гетьману).

Частину захоплених до полону повстанців було страчено, інших – віддано татарам. Наступного дня І.Виговський увійшов до Полтави і «козаків велів усіх вирубати, а жінок і дітей і міщан і мужиків всіх віддав татарам», а саме місто дощенту зруйнував. *Гетьман дозволив союзникам грабувати міста й села аж до м. Лубни і р. Сули*. Щоб довершити розгром опозиції, він наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Усього внаслідок цієї каральної експедиції загинуло щонайменше 50 тис. осіб. Оскільки постраждало переважно населення Лівобережної України, окреслилася вкрай негативна тенденція його протистояння до Правобережжя.

Переговори з Польщею завершилися схваленням ***5 липня 1658 р***. проекту угоди, статті якої пізніше лягли в основу ***Гадяцького договору***. Виговський прагнув домогтися входження козацької України до Речі Посполитої як суб'єкта рівноправної федерації, що викликало невдоволення правлячих кіл Польщі.

У вересні неподалік Гадяча розпочалися *переговори* Виговського з Польщею. Значна частина старшин виступила проти розриву договору з Московією. На зібраній 16 вересня козацькій раді українська сторона наполягала на створенні удільного Руського князівства (в етнічних межах України), скасування унії й повернення православній церкві відібраних храмів тощо. Польська – погоджувалася на визнання Руського князівства у межах виключно козацької України (Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств). Нарешті українці пішли на поступки і договір було укладено.

За ним Руське князівство (у тексті немає терміну «Велике») входило на правах формально рівноправного суб'єкта федерації до «єдиної і неподільної Речі Посполитої». Гетьман виступав одноразово київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана – пожиттєва, а після його смерті король призначатиме нового з 4 претендентів, обраних українськими станами. За польським зразком утворювалися органи влади, відновлювався дореволюційний адміністративно-територіальний устрій. *Князівство позбавлялося права на міжнародні відносини, його збройні сили обмежувалися 60 тис. козаків і 10 тис. найманців*. У сфері соціально-економічних відносин передбачалося повернення до становища, яке існувало на 1648 р. *Лише козакам підтверджувалися всі права і вільності* (100 осіб з кожного полку отримували

шляхетство). Визнавалася свобода релігійного віросповідання (католицького чи православного), гарантувалися права православної церкви на терені всієї етнічної України. Дозволялося відкриття двох академій і без обмежень шкіл і друкарень.

Отже, *Гадяцький договір* засвідчував *відмову від реалізації ідей соборності та незалежності*, ліквідовував соціальні та економічні здобутки української революції, що неминуче мало викликати спалах соціальної боротьби.

Відіславши 18 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжив похід до московського кордону. Але виступ проти війни з Росією козаків і частини старшини змусив його припинити наступ і розпустити армію. Цим скористалося російське військо, котре на початку листопада вступило в Україну. Так розпочалася українсько-московська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах політичної боротьби.

Після прибуття 4–5 тис. жовнірів й одержання звістки про наближення татар наприкінці грудня Виговський вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. По дорозі гетьман вдавався до репресивних заходів: дозволив татарам брати у ясир населення міст і сіл, вороже настроєних до нього, розпорядився розпочати переселення на Правобережжя мешканців Полтавського і Миргородського полків. Це тільки посилювало ненависть населення до гетьмана й штовхали його супротивників в обійми Московії.

На початку квітня ***1659 р. російське військо***, очолюване князем О.Трубєцьким, що загалом налічувало 100 тис. осіб, перейшло в наступ, однак ***було розбите під Конотопом у червні***. Вражену поразкою Москву охопила паніка, царський двір збирався тікати до Ярославлю.

Блискуча перемога відкривала перспективу для успішного завершення протиборства з Московією й припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. По-перше, невдоволена підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією, внаслідок чого воєнні дії велися дуже мляво, по-друге, І.Виговський знову вдався до терору щодо опозиції, що посилило ненависть до нього значної частини населення Лівобережжя (а водночас і промосковські настрої); по-третє, татари, набравши здобичі, повернулися до Криму, а без них воювати гетьман не наважився.

Тим часом у *Лівобережжі посилився антигетьманський, і відповідно проросійський*, рух. До кінця вересня на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, О.Трубєцький перейшов у наступ і на початку жовтня увійшов до Переяслава. Різко *погіршилося* становище гетьмана і на Правобережжі, де опозиційні сили зосередилися навколо Ю.Хмельницького. На середину вересня у його таборі зібралося близько 10 тис. осіб. Щоб урятувати ситуацію, І. Виговський скликав чорну раду. Та козаки почали звинувачувати гетьмана в ігноруванні інтересів козацької України, й після тривалих переговорів він змушений був повернути клейноди. Близько 24 вересня неподалік від Фастова ***чорна рада обрала***

гетьманом Ю.Хмельницького (1659–1663).

Перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальне напруження, покласти край як охлократичним поривам «черні», так і олігархічній сваволі старшин. І, що найголовніше, запобігти загрозі територіального розпаду України на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя, домогтися повного суверенітету та об'єднання етнічно-українських земель у межах держави.

Досить ***складною була зовнішньополітична ситуація***. Так, у Лівобережжі перебували московські війська, які користувалися підтримкою значної частини населення, тому продовження війни з Московією означало подальший розвиток громадянської війни. Слід було шукати порозуміння. Водночас розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та Кримським ханством. Тому уряд прийняв рішення діяти обережно, граючи на суперечностях між Московією й Річчю Посполитою.

Ю.Хмельницький вирішив укласти *новий договір з Московією*. Однак, О.Трубєцький, вдавшись до військового шантажу, домігся на скликаній ***27 жовтня 1659 р. раді ухвалення нового Переяславського договору***. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на цей час втратила) та додаткових статей. Зміст договору *переносив* характер українсько-московських відносин *із сфери конфедеративного союзу* у площину *обмеженої автономії* України в складі Росії. Відповідно до нього козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана, а той втрачав право призначати й звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Російські воєводи отримували змогу прибути разом із залогами до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху та ін.

Добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман Ю.Хмельницький *не мав здібностей ні політика, ні полководця*. Емоційно неврівноважений, слабкої волі, він *не користувався авторитетом* серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Тому, усвідомлюючи свою слабкість, він уже в лютому 1660 р. почав висловлювати міркування про ***небажання обійняти гетьманську посаду***.

Тим часом у політичній свідомості еліти неухильно ***зміцнювались небезпечні тенденції***: по-перше, відмови від реалізації національної державної ідеї й висунення на чільне місце *регіональних політичних інтересів*, по-друге, при розв'язанні внутрішньополітичних проблем все більше покладатися на уряди *іноземних країн* (в залежності від орієнтації тих чи інших угруповань). Все реальнішою ставала ***загроза розколу козацької України на два гетьманства***, оскільки лівобережна старшина, при підтримці Московії, взяла курс на відокремлення від Правобережжя. Становище ж селянства й незаможного козацтва помітно погіршувалося внаслідок величезних зловживань старшини.

Невдоволення широких кіл незаможного козацтва вміло використав у політичній боротьбі запорозький гетьман ***І.Брюховецький*** (1663–1668). Він створив собі авторитет найрішучішого борця за козацькі права й вільності. Як палкий прихильник московської орієнтації, Брюховецький часто висловлювався за *ліквідацію гетьманату* й створення князівства на чолі з російським царевичем Федором.

Зазнавши влітку ***1662 р.*** серйозної поразки під час нового походу в Лівобережну Україну, ***Ю.Хмельницький остаточно вирішив скласти повноваження гетьмана***. В першій половині січня 1663 р. на скликаній у Чигирині козацькій раді гетьманом обирається ***П.Тетеря*** **(1663–1665)**.

П.Тетеря підтримав наміри Яна Казиміра розпочати воєнні дії проти Московії, сподіваючись за допомогою Польщі домогтися возз'єднання козацької України. З прибуттям у другій половині вересня 22-тисячного польського війська під проводом короля, він спробував заручитися підтримкою з боку Запорожжя та населення Лівобережжя. Однак боротьба за владу між різними політичними угрупованнями завершилася тим, що Тетеря втік до Польщі, прихопивши клейноди, корогви й залишки архіву.

Новим ***гетьманом Правобережжя був обраний П.Дорошенко (1665–1676)*** – поборник ідеї сильної, самостійної, соборної України. Його діяльність розпочалася у дуже несприятливій внутрішній і геополітичній обстановці. Розчленована на два гетьманства держава була знесилена безкінечною війною. Так, на середину 60-х рр. лише Правобережжя втратило близько 70% свого населення.

Складалася сприятлива ситуація для поділу земель України між Московією і Річчю Посполитою. Російський уряд, висловлюючи готовність встановити кордон по р. Дніпро, відмовився від надання істотної допомоги повстанцям Правобережжя й повів курс на інкорпорацію Лівобережжя. ***Восени 1665 р. І.Брюховецькому було нав'язано укладення нового договору. «Московські статті»*** передбачали *перебування воєвод і московських залог в усіх великих містах*, передання збору податків воєводам, *здійснення виборів гетьмана лише в присутності царського представника*, заборону гетьману зовнішньополітичної діяльності тощо. У березні 1666 р. І.Брюховецький отримав наказ «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства у містах. Розпочався перепис населення й збір податків до московської скарбниці.

Реально оцінюючи обстановку, П.Дорошенко прагнув перш за все домогтися ***зміцнення влади у Правобережжі***, щоб згодом приступити до ***возз'єднання козацької України*** (при цьому сподівався отримати допомогу з боку польського уряду). Скликана на початку березня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила його гетьманські повноваження і ухвалила направити до короля посольство, аби домагатися виведення польських залог, замирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відновлення усіх прав і свобод Війська Запорозького, відкриття українських шкіл і семінарій та ін. Однак, як і слід було очікувати, найважливіші з вимог Ян Казимір відхилив.

П.Дорошенко налагодив добрі стосунки з новим кримським ханом. А в липні–серпні, коли спалахнуло велике повстання Переяславсь-кого полку проти московської політики та влади І.Брюховецького, зробив першу спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Оскільки повстання було придушене, вона зазнала невдачі.

Восени 1666 р. гетьман дійшов висновку, що об'єднання України під верховенством Польської корони не підтримується більшістю населення, а Річ Посполита не надасть дієвої допомоги у реалізації плану возз'єднання козацької держави. ***Гетьман вбачав можливість піти на зближення з Портою***, володар якої запропонував визнання удільності України та згодився надати військову допомогу на умовах своєї протекції.

Щоб уникнути кровопролитної міжусобної боротьби, Дорошенко закликав козаків всієї України (включаючи Лівобережжя й Запорожжя) зібрати *чорну раду* на р. Росаві з метою обрання єдиного гетьмана, засвідчуючи готовність покласти свою булаву й визнати владу того, кого обере більшість. Цей крок знайшов розуміння й підтримку козацтва, однак І.Брюховецький та більшість лівобережної старшини відмовилися з'явитися на раду. Тож задум П.Дорошенка не був реалізований.

Чимало уваги наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. П.Дорошенко приділив переговорам з Росією. Гетьман погоджувався прийняти царську протекцію лише за низки умов, а саме: у містах і містечках не буде російських воєвод та інших урядників; з міщан і селян не збиратимуться податки; козацькі права і вільності не порушуватимуться; гетьманом обох боків Дніпра стане П.Дорошенко, а І.Брюховецький задовольниться боярством і маєтками. Оскільки московська сторона не погодилася на це, переговори зазнали невдачі.

Важливо відзначити, що на той час лівобережний гетьман І.Брюховецький з гарячого прихильника московської орієнтації став її противником.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережжі вибухнуло ***антимосковське повстання***. До середини березня більшість території краю була звільнена з-під влади московського уряду. Тоді ж стали рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У червні, прийнявши посольство від І.Брюховецького, уряд Порти погодився взяти під протекцію й Лівобережну Україну, якщо на її теренах не буде російських залог.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П.Дорошенко вирішив об'єднати козацьку Україну й усунути Брюховецького, для чого направив до того сотників з вимогою віддати клейноди. Брюховецький відмовився. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилося до табору супротивника, козаки, які ненавиділи І.Брюховецького, схопили його й привели до Дорошенка. Останній почав докоряти, чому, мовляв, не хотів здати гетьманство. Вражений перебігом подій, І.Брюховецький мовчав. Відразу по тому, можливо, не без згоди правобережного гетьмана, козаки накинулися на Брюховецького і за мить

забили його. ***Гетьманом возз'єднаної України козацька рада обрала П.Дорошенка***.

Здавалося, заповітна мрія цього визначного державного діяча здійснилася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили все Лівобережжя. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Однак, розвиток подій пішов іншим шляхом. *Уряди Московії, Речі Посполитої й Криму рішуче виступили проти акту возз'єднання Української держави*, а частина *старшини*, переслідуючи егоїстичні цілі, спираючись на допомогу ззовні, розпочала *боротьбу за владу*. Держава знову розпалася на два гетьманства.

В результаті тривалих переговорів між Росією і Польщею ***30 січня 1667 р. в Андрусові*** (неподалік Смоленська) був підписаний ***договір про перемир'я на 13,5 років.*** За ним ***Лівобережна Україна і Київ залишались у складі Російської держави, а Правобережжя – під владою Польщі.*** Запорожжям мали правити обидві держави разом, та насправді воно визнавало управління лише з боку Росії.

Андрусівський договір не приніс миру українській землі. На обох берегах Дніпра продовжувалися козацько-селянські повстання. Населення Лівобережжя найбільш було незадоволене намаганням російського уряду урізати політичну автономію України, а головне – втручанням російських воєвод у місцеві справи. Московському уряду довелося в 1669 та 1672 р. в **договорах з** гетьманами ***Д.Многогрішним (1669–1672) та І.Самойловичем (1672–1687)*** обумовити компетенцію російських воєвод лише як воєначальників російських загонів – без права втручатися у будь-які внутрішні українські справи. Російські гарнізони зобов'язані були утримувати себе за рахунок власних коштів, але незаконні постої, викрадання худоби, реквізиції продовольства й інші злочинні дії щодо українського населення не припинялися.

По двадцяти роках після Андрусова, ***6 травня 1686 р.,*** між Росією і Польщею був підписаний **договір,** названий ***«Трактатом про вічний мир»***. Він зафіксував остаточне визнання Річчю Посполитою приєднання *Лівобережної України до Росії*, зафіксував за нею також право на Київ із навколишніми землями та Запорожжя. Більша частина *Правобережної України залишилась під владою Речі Посполитої*.

Таким чином, за доби Руїни гучні перемоги часів Б.Хмельницького були зведені нанівець нездатністю українців об'єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатообіцяючу можливість політичного самовизначення. Зберегти вдалося лише незначну частину колишніх завоювань.

2. Гетьман І.Мазепа та його політика

Скинення з гетьманства І.Самойловича і вибори на козацькій раді в Коломаці ***у липні 1687 р.*** гетьманом Лівобережної України генерального осавула ***І.Мазепи (бл. 1639–1709)*** закінчили період Руїни в історії України. Крім того з його ім'ям пов'язана ще одна спроба створення власної держави.

При *обранні нового гетьмана* були укладені ***«Коломацькі статті»*** –

договірні умови між старшинами і урядом Росії. Вони суттєво *посилювали владу царату* на українських землях. Наприклад, гетьманові Лівобережної України *заборонялось позбавляти старшину керівних посад* без прямої згоди на це царя, а старшинам *не дозволялось обирати гетьмана*, у Батурині, столиці Гетьманщини, розміщувався *полк московських стрільців*, для захисту від татар на півдні будувалися *міста-фортеці* (запорожці сприйняли це як зазіхання на їхні привілеї). Тобто, в черговий раз автономія України затверджувалася в урізаному обсягові. Разом із тим статті не дозволяли російським воєводам втручатися в українські справи. А завдяки політичному хисту І.Мазепи низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилася нечинною.

І.Мазепа був *високоосвіченим політичним діячем* і правив майже 21 рік. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, він увів нову категорію козацької старшини – бунчукових товаришів, цілком залежних від нього. ***У проведенні внутрішньої політики гетьман спирався на козацьку старшину*** – роздавав їй землі, впорядкував податки, земельну власність. Дбаючи про збереження у Гетьманщині козацьких прав і вільностей, Мазепа не забував про власні інтереси. За роки правління він став одним з найбагатших феодалів Європи (мав 20 тис. маєтків).

Мазепа знав декілька мов, зібрав багату бібліотеку, ввійшов в історію як ***великий меценат***: за його сприяння були *збудовані й відреставровані* понад 20 великих православних храмів, чимало монастирів, споруд для Києво-Могилянської колегії та ін. Він надавав матеріальну допомогу спудеям.

Зі сприяння Мазепи *старшина*, шляхта й монастирська влада різними способами *перетворювали козаків на своїх підданих*. Майнова нерівність козацтва була узаконена в 1698 р.: залежно від матеріального становища їх розділили на ***виборних*** (несли військову службу) і ***підпомічників*** (надавали допомогу виборним при спорядженні тих на службу).

Хоч І.Мазепа пожертвував на благодійні цілі величезні особисті кошти (більше мільйона золотих дукатів та мільйон злотих, 186 тис. крб.), він так і ***не здобув прихильності простого люду.*** Його вважали ***панським, старшинським гетьманом, вірним прислужником московського уряду***. Знаючи про службу Мазепи в молодості при дворі польського короля, українська людність вірила чуткам, що гетьман – таємний католик. З політичними конкурентами з числа козацьких ватажків Мазепа розправлявся рішуче й жорстоко.

Довгий час гетьман ***був у дружніх стосунках з російським царем Петром I*** (1672–1725, трон посів у 1689 р.). Зі своїм військом Мазепа брав участь у походах Росії проти Туреччини. Але у 1700 р. Петро І, уклавши мир з Туреччиною, почав ***Північну війну*** зі Швецією за вихід до Балтійського моря.

Після проголошення цієї війни російський цар фактично перетворив *Україну* (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) на свою ***заручницю*** при вирішенні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697–1718), він, нехтуючи інтересами України, пообіцяв уступити Речі Посполитій кілька міст на Правобережжі й деякі села Стародубського полку.

В ході війни зі шведами Петро І почав висувати ***надмірні вимоги до України***: замість захисту власних земель від поляків, татар і турків – битися зі шведськими арміями в Лівонії, Литві, Центральній Польщі. Вже 1700 р. ***для ведення бойових дій проти шведів було відправлено 17 тис. козаків.*** Українські загони не могли рівнятися з регулярним військом, зазнавали значних (до 70%) втрат, на чолі загонів ставили російських та німецьких командирів. Козацький дух занепадав. Тисячі українців гинули також на будівництві фортець та нової столиці – Санкт-Петербурга.

Війна вимагала величезних коштів, тому гетьманська адміністрація постійно запроваджувала ***нові податки***. Це збільшувало соціальну напруженість в українському суспільстві.

Остаточно наважився ***шукати іншого покровителя*** для України Мазепа, коли польський союзник Карла XII С.Лещинський почав погрожувати нападом на Україну, а *Петро І відмовився допомогти боронитися від нападників*. Коли поповзли чутки про намір царя реорганізувати козацтво, а гетьмана замінити російським ставлеником, то захвилювались і старшина, і Мазепа. Такі дії Петра з юридичного огляду ***розв'язували руки Мазепі***, бо за умовами угоди 1654 р. ***Росія була зобов'язана надавати Україні військову підтримку***.

Отут ***Мазепа й зробив свій історичний вибір, почавши переговори зі Швецією***. Він пообіцяв Карлові XII зимові квартири в Україні для шведської армії, запаси їжі та фуражу й військову допомогу в обмін на звільнення краю від впливу Москви. В кінці жовтня 1708 р. гетьман виступив з Батурина назустріч шведам. Пізніше *між Україною і Швецією було укладено угоду*, згідно з якою остання виступала гарантом козацьких вільностей і недоторканності українських кордонів.

Однак заклики І.Мазепи підняти повстання проти російського царя ***не знайшли підтримки серед селян і козаків***, які *боялися знову потрапити під владу польської шляхти*. Гетьмана мало хто підтримав – головним чином «низовики» під керівництвом кошового отамана К.Гордієнка та порівняно невелика кількість старшини і козаків Гетьманщини. Тому замість обіцяних 50 тис. війська Мазепа зміг привести з собою до табору Карла XII лише близько ***3 тис. козаків***.

Політичний вибір гетьмана став для Петра І вражаючою несподіванкою. За його наказом князь О.Меншиков ***зруйнував резиденцію гетьмана в Батурині***, вирізавши всіх жителів – 6 тис. чоловіків, жінок і дітей. У травні 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця.

Після ***поразки 28 червня 1709 р. у Полтавській битві*** шведсько-українського війська, Мазепа разом з Карлом XII відступив у землі, контрольовані турками, де невдовзі помер.

Справу Мазепи у вигнанні продовжив його генеральний писар та найближчий радник ***П.Орлик (1672–1742)***. У ***1710 р.*** ним була укладена ***перша конституція України*** (за місцем створення – Бендерська). Вона мала форму угоди між гетьманом, що обирався, та козацькою старшиною і називалася «Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького козацтва». Цим

документом планувалося: утворення незалежної Української держави в межах етнографічної національної території, визначеної Зборівським миром 1649 р., поділ влади на законодавчу (Генеральна Рада), виконавчу (Гетьман та його уряд) і судову (Генеральний суд). Своїм змістом та демократичністю конституція П.Орлика випереджала всі тогочасні європейські суспільно-політичні концепції.

3. Наступ на українську автономію у XVIII ст.

Петро І, назавжди перейнявшись недовірою до козацької старшини і відкинувши після Полтавської перемоги обіцянки про збереження «козацьких прав і вольностей», вже ***влітку 1709 р. призначив резидентів (наглядачів) при гетьманському дворі***. Вони повинні були стежити за переміщеннями запорожців на кордонах Гетьманщини, боротися з «мазепинською» агітацією, контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана ***І.Скоропадського (1708–1722)***. Навіть *гетьманську резиденцію перенесли з* ***Батурина*** до ***Глухова***, ближче до російського кордону.

Проголошення Росії імперією відбулося у 1721 р. – після закінчення Північної війни, з якої вона вийшла впевненою переможницею. Здобувши на Балтійському морі жадане «вікно в Європу», зміцніла російська держава вже не потребувала українського посередництва для прогресивних культурних запозичень. Тож кордони імперії значно обмежили контакти України з Заходом.

Зміцнюючи, не з власної волі, імперську могутність, ***Лівобережна Україна зазнала значних економічних утисків***, наприклад, вагому частину її товарів Петро І дозволив вивозити лише до російських портів. Нещадно експлуатувався демографічний потенціал Гетьманщини: у 1721 р. на *будівництво Ладозького каналу були направлені 10 тис. козаків* (30% з них загинуло), у 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померли чи загинули 5183 (більше 76%). З царської ласки росіяни почали отримувати в Україні великі землеволодіння, непідконтрольні гетьману, де старанно насаджували кріпацтво.

У ***1722 р.*** Петро І видає указ про заснування ***Малоросійської колегії*** – органу управління Лівобережжям. Вона складалася з шести російських урядовців, що постійно перебували на Україні й наглядали за діяльністю гетьмана та його адміністрації. Після смерті в тому ж році гетьмана І.Скоропадського царський уряд *не дозволив вибори* нового гетьмана, а управління Україною доручив ***наказному (тимчасовому) гетьману П.Полуботку (1722–1723)***.

Останній дуже швидко вступив у боротьбу за залишки автономії Гетьманщини і домігся від Сенату певного обмеження функцій Малоросійської колегії. Але невдовзі за свої незалежні погляди Полуботок ***був заарештований і ув'язнений в Петропавловській фортеці***, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер. Так імператор придушив майже в зародку спробу угруповання козацької старшини обстояти свої політичні й соціальні права.

Економіку краю дуже підривали постійне перебування в Україні *великої*

кількості російських військ (часом понад 10 тис. чоловік), які утримувались здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, до царської скарбниці з Лівобережжя в 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., у 1723 р. – 85,9 тис., а в 1724 р. – вже 241,3 тис. крб.

Діяльність Малоросійської колегії наштовхувалася на глухе обурення українства. **В *умовах назріваючої війни з Туреччиною***, щоб заручитися підтримкою старшини й козацтва**,** російський уряд у ***1727 р. скасував колегію*** й відновив колишній устрій, повелівши ***обрати на гетьмана*** покірного йому 73-річного ***Д.Апостола***. Після його смерті ***в 1734 р. виборне гетьманство знов було відмінене***. До влади прийшла *видозмінена Малоросійська колегія* у складі трьох росіян та трьох українців, що отримала назву ***«Правління гетьманського уряду».***

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Україна стала основною базою російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки ж війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб.

За імператриці Єлизавети для України стався черговий поворот долі: у ***1747 р.*** видається указ ***«Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями»***. Гетьманом під сильним тиском уряду в ***1750 р.*** був обраний ***Кирило Розумовський***, молодший брат фаворита імператриці Олексія. Однак подальші кроки російської влади свідчать, що наступ на українську автономію був лише дещо уповільнений. До попередніх обмежень гетьманської влади додалася низка нових. Наприклад, у 1761 р. Київ перейшов під пряме імперське управління.

Остаточна ліквідація інституту гетьманства Катериною ІІ, котра щойно прийшла до влади, і створення ***другої Малоросійської колегії*** припадає на ***1764 р.*** Свою діяльність імператриця спрямовувала на викорінення залишків автономії й самоуправління на Україні. Будучи, як і Петро І яскравим представником абсолютизму, Катерина ІІ вважала централізований уряд найбільш ефективним і передовим.

Тож вона ніяк *не могла примиритися з існуванням Гетьманщини*, що виступала центром політичного життя України протягом майже століття. Попри постійне втручання Москви у внутрішні справи, управляли краєм все ж українці, їм належали ключові позиції в адміністрації, судах, фінансах, армії. Самоврядування сприяло піднесенню національної шляхетської еліти, гордої своїми традиціями. Так, у 1767 р. старшинські посли до Законодавчої комісії відкинули запропоновані Катериною ІІ реформи, впевнено заявивши: «Наші закони найкращі».

Значні зусилля імператриця скерувала на *завоювання Півдня України*. Тут лежали величезні причорноморські степи, які належали до кримськотатарських володінь, а також контрольовані турками морські шляхи, що відкривали доступ до Середземномор’я й світової торгівлі. Татари були, крім того, досить агресивним сусідом: *останній їхній напад на Україну відбувся у 1769 р*.

Російсько-турецька війна, що точилася впродовж 1768-1775 рр., завершилася Кючук-Кайнарджійським мирним договором, за яким до складу

Росії ввійшли землі між Дніпром і Південним Бугом. Турки зреклися сюзеренітету над ***Кримським ханством***, яке незабаром, ***у 1783 р., було приєднане до Росії***.

По закінченні війни у ***1775 р.***, скориставшись вдалим моментом, Катерина ІІ віддала наказ ***про знищення Запорозької Січі***. Козаки ще не встигли повернутися з фронту, тож російські війська під командуванням генерала Текелі в результаті несподіваного нападу підступно розгромили осередок української свободи. *Кошовий отаман* ***П.Калнишевський*** та козацька старшина, незважаючи на їхній проросійський курс, були заслані на Соловки. Помер останній кошовий Запорозької Січі у віці 112 років, відбувши 25-річне ув'язнення.

Указом ***1783 р.*** українське ***козацьке військо розформовувалось*** й зливалось з російською армією. Двома роками раніше, **у *1781 р.,*** відбулася ***ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу*** Лівобережжя, натомість запроваджувалися три *намісництва*: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, підпорядковані безпосередньо урядові в Петербурзі.

Значного лиха простому люду завдав царський указ ***1783 р. про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні*** (ті позбавлялися права переходити до інших панів). Суттєво погіршило становище населення також від впровадження подушного податку. Водночас хитромудра правителька здійснила підкуп української знаті. У ***1785 р.*** **Катерина ІІ видала *«Жалувану грамоту дворянству»***. Зрівняна в правах з російським дворянством знать була звільнена від усякої військової служби для уряду. Тому верхівка колишньої Гетьманщини без будь-якого ремствування погодилася з ліквідацією української автономії.

У ***1796 р.*** на території колишньої Гетьманщини було **утворено** Малоросійську, Новоросійську, Київську, Подільську і Волинську ***губернії***. Після поширення такої системи управління потреба в Малоросійській колегії відпадає і вона ліквідується.

4. Українська культура 2-ї половини XVII – XVIII ст.

Після глибокої духовної та релігійної кризи, викликаної Реформацією, настає ***феодально-католицька реакція***, або, як її іноді називають, ***Контрреформація***. *Церква пішла на репресивні міри*. Виникає орден ***єзуїтів,*** римські папи розпочинають видавництво списку заборонених книг – «Індексу», до якого заносились назви друкованих творів, які не відповідали духові католицизму. Контрреформація внесла певний розлад, ідейний надлом до свідомості людей. ***Людина вперше вступила в справжню боротьбу з релігією, протиставляючи себе їй***. Яскравим прикладом цього стало життя Джордано Бруно. Церква не змогла простити Дж. Бруно віру у безмежність людського розуму і можливість стати рівним богові. Але стративши Бруно, релігія програла. Ставлення до релігії було прагматичним. Бога сприймали як гаранта доцільності світу і водночас як об'єкта пізнання.

Наука Нового часу виходить з-під опіки духовенства. Зрозумівши

практичне призначення науки та матеріалістичного світогляду, буржуазія підтримала наукові пошуки та дослідження. Основою наукових дослідів в цей час стає спостереження, досвід, експеримент. Схоластику Середньовіччя було однозначно відкинуто. Наука одержує досить потужні засоби експериментування: телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, маятник тощо. Все, що не піддавалося перевірці і логічному аналізу, відносилося до області віри, не вважалося вартим уваги вченого. Найбільший розвиток в цей час мала математика і природознавчі науки. Не випадково XVII ст. називають століттям геніїв: Галілей, Кеплер, Декарт, Ньютон, Паскаль. ***Наука зосередилась на встановленні точних закономірностей***, на питаннях, пов'язаних з рухом, динамікою матерії: основні закони механіки (Ньютон), закони падіння тіл (Галілей), механіка рідини і газів (Паскаль), закон руху планет (Кеплер), кровообіг (Гарвей), розвиток сонячної системи з туманності (Кант-Лаплас).

Формується новий світогляд. Світ – це об'єкт, на який спрямована людська активність. Світ – уявляють як механізм, типовим символом якого є механічний годинник. Основою світогляду доби Нового часу стає не віра, а розум, що спирається на логіку і факти. Основою пізнання стає раціоналізм – визнання сили людського розуму. Теоретиком філософії раціоналізму став видатний французький мислитель Рене Декарт. Він вважав єдиним критерієм істини розум, стверджуючи перевагу мислення над матерією („Я мислю, отже я існую").

Людина визнається як істота природна і соціальна. З'являється ідея про права людини (Джон Локк). Життя і свобода даються людині від природи, а власність здобувається працею, всі ці права потребують постійного захисту з боку державної влади.

Відбуваються суттєві зміни і в інших сферах духовного життя: ***культура стає багатомовною і багатонаціональною, з'являється культура у сучасному розумінні, тобто культура – світська*** (література, архітектура, театр, музика, освіта, преса). Для духовного життя цього періоду характерна різноманітність течій та напрямків. У XVII ст. в культурі Західної Європи виникають два головних напрями – бароко та класицизм, які конкурують і борються між собою.

В Україні саме в цей період виразно виявились два вкрай негативні явища, які мали досить драматичні наслідки для подальшого розвитку культури.

Перше негативне явище те, що в XVII ст. ***українську еліту в основному*** – або, краще сказати, майже винятково, - складають особи ***духовного сану***. Це означає, що на цьому етапі світська культура, світська ментальність не мають ні психологічного, ні суспільного простору в Україні. І це в той час, як Західна Європа саме в XVII ст. здійснює грандіозну якісну еволюцію у сфері секуляризації.

Поряд з майже тотальною відсутністю світського начала другим негативним явищем парадоксального українського розквіту XVII ст. є денаціоналізація інтелектуального світу України. Опинившись у владі двох антагоністичних полюсів імперської експансії - Московії та Польщі, - Україна

поступово втрачала не лише надію на політичну консолідацію власної держави, а й фактично була безсила запобігти різноплановим маніпуляціям щодо власної культури з боку так званого «центру», з боку тої чи іншої «столичної» ідеології.

За цих умов українська еліта неминуче ***русифікувалась чи полонізувалась***. А якщо національна еліта працює на інші культури, то національна мова як інструмент художнього та наукового дослідження світу не виробляється, а національна реальність перетворюється на «великого німого» у творах власних авторів, які не мають історичної можливості втілити цю реальність у слові. А це, в свою чергу, ослаблює самобутність культури, її автентичність.

Бароко, від італійського ***«barocco» – дивний, химерний*** - на жаргоні ювелірів означало річкову, безформну перлину (на відміну від круглої морської). Культура бароко була започаткована в Італії у XVII ст. Бароко пов'язане з певним повернення до традицій ***теоцентризму*** Середньовіччя, тому що в цій культурі відбувається ***реставрація впливу церкви і релігії на людину***. Культура бароко виникає після драматичних подій (***Контрреформація***, епідемія чуми, 30-річна війна), які постійно нагадували про трагізм і скороминучість людського життя.

Для бароко характерний особливий погляд на людину та світ, що її оточує. ***«Весь світ театр, а люди в ньому актори».*** Цей шекспірівський вислів вдало виражає зміст культури бароко. *Людина усвідомлюється як частина Всесвіту, безсила і залежна від середовища, обставин, долі*. Це викликало почуття тривоги, світоглядного песимізму, образ «time is out» («вивихнутого часу»). В бароко відкривається суперечливість внутрішнього світу людини (боріння святості і чуттєвості, аскетичної відчуженості від життя і смаком до земних насолод, тіла і душі). Людина – мандрівник на роздоріжжі – вибирає поміж двома шляхами. Людина постійно думає про смерть, але на відміну від Середньовіччя, прагне зробити своє життя яскравим і змістовним. Для бароко характерні ***напруженість, чуттєвість, трагізм і авантюризм***. Для бароко найважливішим завданням є – вразити, схвилювати людину. Основними ідеями бароко стали ***фаталізм*** (віра у незмінність людської долі) та ***гедонізм*** (визнання насолоди найвищою цінністю життя).

Бароко насамперед дворянсько-церковна культура. І тому архітектура бароко – це ***церкви та палаци***. Споруди західноєвропейського бароко характеризуються загадковістю і абсолютно ***новим образом***: динамічними викривленими лініями, великою площею, асиметричністю фасадів, пишністю і вишуканістю, перевантаженістю декоративного зовнішнього і внутрішнього оздоблення, створенням фантастичних паркових ансамблів: ***Джованні Лоренцо Берніні*** - колонада собору св. Петра, ***Бартоломео Растреллі*** - Смольний монастир, Зимовий палац, Петергофський палац, Андріївський собор у Києві.

Бароко стало першим загальноєвропейським явищем, в якому Україна виступила рівноправним партнером. В Україні бароко має чимало самобутніх національних рис, зумовлених специфікою суспільних умов життя і тому його слушно називають ***українським, або козацьким бароко***. У першій половині XVII ст. в Україні виділилося *два архітектурних центри*, що розвивали

традиції мурованого зодчества з яскраво вираженими національними рисами: ***Київ*** та ***Чигирин***. їхній вплив відбився на архітектурних спорудах усього Лівобережжя та Слобожанщини. Тут виникли храми, мурованні світські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні.

Розквіт архітектури «козацького» бароко припадає на добу правління гетьмана Мазепи. В цей час почався активний будівничий період. Відновлюється і піднімається з руїн Софія Київська, численні церкви – Десятинна в Києві, Спаса на Берестові, Успенська в Переяславі, Ільїнська в Чернігові. . Мазепою було споруджено 14 і оновлено 20 церковних храмів. За часів Мазепи будують і його полковники М. Миклашевський, Розумовські, Лизогуби. Розбудовуються міста Київ, Чернігів, Переяслав, Суми, Харків, Ніжин та ін. Резиденцією гетьманів на Лівобережжі став Батурин.

Будівлі «козацького бароко» відрізняються: ***надзвичайною декоративною пишністю, вигадливістю, мальовничістю***. Будинки і храми прикрашаються оригінальними килимом ліпленого декору з орнаментами та сюжетними картинами, розкішними фронтонами, високими терасами. Пишність цих будівель мала навіювати людям думку про минущість життя і марність людських прагнень і бажання до самовиразу особистості.

В українському бароко багато прикрас, які могли б здаватися надмірними. Але пристрасть до візерунчастих плетених ліній, до барвистого кольору пов'язана з прадавніми язичницькими символами. На відміну від західноєвропейських храмів, козацькі собори часто не мали чітко вираженого головного фасаду, вони однакові з усіх боків, повернуті водночас до всіх частин світу. За своєю внутрішньою сутністю український козацький собор органічно вписується в картину духовних шукань європейського бароко. Зеленого та блакитного кольору куполи соборів прикрашені золотом або обліплені, як небо, золотими зірками. Із середини підкупольний простір також світиться й сяє, як небо вдень, а вночі наповнюється глибокою темрявою. *Козацькі собори стали втіленням народної мрії про небо на землі*.

Найвидатнішими спорудами ***українського бароко*** є Покровський собор у Харкові, собор святого Юра у Львові, Успенський собор у Почаєві. У XVII ст. оформлюється ***національна школа українського бароко***. До відомих її майстрів належать І. Григорович-Барський, С. Ковнір, Й. Шедель, І. Зарудний, Ф. Старченко, А. Зерніков, І. Батіст. Найвизначнішим зодчим у західноукраїнських землях був ***Бернар Меретин***.

На території України другої половини XVII ст. кам'яне будівництво занепадає, натомість популярнішою стає ***дерев'яна архітектура***. В Україні наприкінці XVII ст. організовуються школи дерев'яного зодчества. З дерев'яної архітектури найвідоміші Миколаївський собор Медведівського монастиря, що мав 40-метрову висоту та найвища дерев'яна споруда в Україні – 65-метрова запорізька дерев'яна церква у Новоселищі, збудована 1773 р. Я. Погребняком.

Із середини XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині барокове будівництво послаблюється. В архітектурних спорудах помітнішим стає відхід від колишньої перенасиченості прикрасами до простоти і раціональності. Почуття поступаються місцем ***розумові, розсудливості***, що є прикметою

нового стилю – *класицизму*.

В ***образотворчому мистецтві*** для бароко характерне звернення до релігійних сюжетів, де художників, насамперед, цікавить тема смерті, сюжети чудес та мучеництв, де яскраво проявилось звернення як до християнських, так і до античних сюжетів. Бароко відмовляється від застиглої, у дусі античності, гармонії. Бароко любить натуру, але не ідеалізує її, безбоязно показуючи поряд з юним і прекрасним мертве, старе, гниле й потворне. Величність, стриманість, спокій мистецтва Відродження змінюються тяжінням до динаміки, контрасту, емоційності.

Головна мета мистецтва бароко – спроба заглушити нудьгу, відобразити розчарування, певний подих смерті. Але це не значить, що мистецтво бароко похмуре й песимістичне. Навпаки, відчуття швидкого плину часу викликало у людей бажання прожити відпущений час з насолодою, оточуючи себе красивими речами, вишуканим одягом, розкішними спорудами. Мистецтво бароко перестало боятися правди життя. Серед художників західноєвропейського бароко помітними фігурами були Дієго Веласкес, Пітер Пауль Рубенс та Антоніс Ван Дейк, Караваджіо, Рембрандт.

Стиль бароко в українському малярстві позначений національною ***індивідуальністю***, він виявився у виникненні особливих жанрів в образотворчому мистецтві, у суто українському відтворенні образів, доборі технічних прийомів. Українські маляри продовжили традиції візантійського, давньоруського, давньоукраїнського, а також ренесансного живопису і тому стримано ставилися до пишних та динамічних форм європейського барокового смаку. Тематично живопис залишався релігійним, однак основним змістом його стають гуманістичні ідеї, активніше розвиваються форми монументального настінного розпису, іконопису, портрета.

Монументальний стінопис того часу стоїть на межі між професійним малярством та народним примітивом; вона відзначається яскравими рисами народного мистецького світосприймання. Силами українських живописців було розписано багато храмів Києва, Чернігова, Полтави, Переяслава, Ніжина та інших міст.

Найяскравіше український портретний живопис виявися в такому жанрі як ***парсуни***. Його українською особливістю було те, що він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Дуже популярним були тоді портрети Б. Хмельницького і козацької старшини, а в Західній Україні – львівських братчиків з різними атрибутами. До найвідоміших належать портрети П.Могили, М.Маклашевського, полковника І.Сулими і його дружини, генерального обозного І.Родзянка та ін.

В основі ***козацького портрета*** лежала потреба піднесення суспільного престижу, що поєднувалося з гуманістичним уявленням про гідність людини та її становою приналежністю. Портрет відзначався проникненням у внутрішній психологічний світ людини, показував ЇЇ характер, вдачу, якості. Уся увага зосереджувалась на обличчі. Одяг не відвертав уваги глядача. Найвідомішими майстрами світського портрета були вихідці з України ***Іван Руткович і Йозеф Кондзелевич, Лука Боровиковський*** пізніше ***Д.Левицький і В.Боровиковський***.

Портрет, разом із гербом, став однією з важливих ознак приналежності до певної верстви населення: шляхти чи міщанства. Родовідне дерево поважних осіб давніх родів зображалося у вигляді виноградної лози, трояндового куща, дуба, лавра (генеалогічні дерева Полубинських, Розумовських). У козацькій емблематиці широко використовувались бунчуки, булави, печатки, зброя, порохівниці. Символами для духовних осіб слугували руків´я посохів, митри, оклади Євангелій, чаші для причастя та інші речі культу, в яких виявлялися місцеві або індивідуальні уподобання релігійних або світських діячів. Формування цієї символіки завершилося в 90-ті роки XVII ст. – першому десятилітті XVIII ст., у період мазепинського бароко. Емблематика українського бароко не тільки мала художнє значення, а й відігравала свою роль у пошуку генетичних коренів, піднесенні національної самосвідомості українського народу.

У XVII ст. в Україні зароджується ***пейзажний та побутовий живопис,*** що був майже до кінця XVIII ст. лише додатком до ікони, портрета або історичного живопису, по суті існуючи в нерозвинутих формах. Лише наприкінці XVIII ст. в Україні з'явилося чимало світських творів, у яких пейзаж та побут зайняли основне місце, оформившись у самостійний жанровий напрям.

Особливим жанром образотворчого мистецтва доби бароко був ***іконопис***. В іконах бароко особлива увага приділялась чудесам, темам стражданням. Навіть в традиційних сюжетах посилився драматизм та експресія, насиченість кольорів, пейзажне тло. Крім того в іконах цього часу відчувається потяг до історизму (побут, одяг, середовище).

Центром малярства епохи бароко було м. Жовква (нині м. Нестеров на Львівщині). Там згуртувалася плеяда видатних малярів Ю.Шимонович, І. Туткович. У художній школі Київської академії працювали художники ***І.Щирський, Д.Галятовський, Г.Левицький, Л.Тарасевич, І.Мигура*** та ін.

Скульптура бароко наповнюється новим змістом, якісно змінюється за пластичним рішенням і своєю функцією. Митці бароко захоплюються не красою м'язистого людського тіла, а внутрішніми хвилюваннями, грацією, красою рухів. Вони зображують людей сповнених пристрастей, почуттів, душевної боротьби. Скульптори широко звертаються до типових для бароко символіки, ефектів освітлення, алегоричних персонажів, поєднання різних матеріалів.

«Українським Мікеланджело» називають галицького скульптора XVIII ст. ***Іоанна Георгія Пінзеля***. Його праці можна знайти у різних куточках Західної України, а також у музейних збірках світу. 2007 рік в Україні був проголошений роком Пінзеля. Іоанн Георг Пінзель жив і творив у XVIII ст. у провінційному містечку Бучачі на Тернопільщині. А от про життя й творчість Іоанна Георга відомо небагато. Так і не встановлено, звідки він родом, як опинився на Поділлі, на околиці Речі Посполитої. Залишається загадкою, де й коли він помер. Дослідники навіть не беруться стверджувати, чи то справжнє прізвище Пінзель. У різних архівних документах воно звучить по-різному: Пілзень - Пінзель - Пілце. Відомо, що від 1740 по 1750 роки Пінзель працював при дворі українського магната, канівського старости М.Потоцького у місті

Бучачі разом із скульптором ***Б.Меретином***. Він створив алегоричні кам'яні фігури, встановлені згодом на аттику Бучацької ратуші.

Література бароко заводила людину у світ нездійснених мрій та сподівань. В творах майстрів бароко людина – це нікчемна іграшка у руках Провидіння, мала піщинка у безмежності Всесвіту, а життя – це лише ілюзія, трагічний випадок, де марно щось змінити.

В Україні XVII ст. розвивалась в основному **церковна література**. Представниками українського ***літературного бароко*** є ***Іоанікій Галятовський***, ***Лазар Баранович***, ***Стефан Яворський***. Вони звертались до *релігійних легенд, використовували біблійну символіку, алегорії, закодовані тексти*. В основному це поезія ***полемічно-богословської тематики***.

Віршування в Україну прийшло з Західної Європи і стало своєрідною модою. Вірші цієї доби торкаються або конкретних подій з життя (похвальні оди, привітання з ювілеями, епіграми, описи гербів), або тих справ, до яких найбільш привертались думки сучасної людини – справ релігійних (псалми, релігійні пісні). Коли центром освіти стає Києво-Могилянська академія, де серед обов'язкових дисциплін була й так звана «поетика» (теорія поезії), віршування стає обов'язком для кожної освіченої людини. Викладачі поетики не тільки викладали теорію поезії, а й давали зразки різних віршів на всілякі потреби. Зрозуміло, що такий підхід призвів до справжньої віршоманії, яка, в свою чергу, спрощувала, робила формальним поетичне мистецтво. В деякій мірі віршування стає забавкою. Досить модним, наприклад, було створення ***«курйозних»*** творів: ***«раків»*** (вірші, що однаково читаються зліва і справа), ***«акровіршів»*** (вірші у формі герба, хреста, чаші).

Вміння складати вірші за всіма правилами книжкової верифікації свідчило про рівень освіченості та інтелектуалізму. ***С. Полоцький, Д. Туптало, С. Яворський К. Транквіліон-Ставровецький*** – писали в елітарному бароковому стилі. Характерним жанром барокової поезії є епіграма.

Значний внесок у розвиток віршованої літератури зробили студенти тогочасних середніх і вищих шкіл. У народі їх називали мандрівними дяками.

Саме їм належить більшість творів сатирично-гумористичного жанру. Автори цих віршованих оповідань розвінчували духівництво, дворянство, класові домагання козацької старшини.

Через вимушену втрату національної еліти бере на себе роль інтерпретатора історичного буття народу в його суспільних, етичних, естетичних, психологічних вимірах – ***фольклор, створюючи потужний усний літопис національного життя***. Саме усна форма культурної свідомості в Україні стала альтернативною літературою. Фольклор відтворює життя нації в автентичних формах, він фіксує мову, реєструє етичні норми, інтерпретує історичні події всупереч офіціозній історіографії.

Отже, поряд з досить складною літературою, розвивалась *історична, сатирична, лірична поезія*. Автори цих віршів не отримали поетичну освіту, були більш близькі до народного життя, до народної мови (***Маруся Чураївна***, ***Семен Климовський***, ***Семен Дівович***, ***Антон Головатий***).

Культура бароко сприяла розвитку ***музики***, яка насамперед носила

релігійний характер. У церковній практиці все більше приділялося уваги музичному супроводу. ***Музика бароко характеризується зануренням в душевні переживання, емоційними вибухами, зміною настрою***.

Друга половина XVII ст. в історії української культури – важливий період і з огляду розвитку музичного барокового мистецтва, що увібрало традиції попередніх музичних шкіл. Оскільки в українських землях не було ґрунту для сприйняття ранніх форм західноєвропейської опери, різновидів інструментального ансамблю та світської пісні, українське професійне мистецтво розвивало традиції церковного мелодичного співу та хорової музики без супроводу інструментів – а капела.

Із системи вокальних жанрів українські митці виділяють лише партесний хоровий концерт (церковне хорове багатоголосся) із восьми – двадцяти самостійних партій. Із середини XVII ст. відбувається перехід від григоріанського хоралу церковного одноголосного співу до багатоголосного ***партесного***, *тобто хорового співу за партіями*, у яких кожен голос веде свою мелодію. Партесний концерт, що складався з чотириголосся (басу, тенора, альта, дисканта, потребував знань з теорії музики, правил гармонії, композиції, голосознавства. Теоретичні засади партесного співу розробив український композитор ***Микола Дилецький***.

Культура XVIII ст. отримала назву **Просвітництво**. *Просвітництво – це досить складне і багатогранне явище*. У широкому значенні під цим розуміють освіту та виховання народу, прилучення його до культури, науки, мистецтва. У дещо вужчому, значенні цей термін використовується для означення всесвітньо-історичного ідейного руху, що розгорнувся у період загострення боротьби буржуазії з феодалізмом і був спрямований на повалення феодального ладу, його ідеології та культури.

Просвітництво, мабуть, сама оптимістична епоха в історії людства. В цей час панує переконання в абсолютних можливостях розуму. Діячі Просвітництва звичайно ж усвідомлювали, що існують і конфліктність у суспільстві, і різкі протиріччя між багатством і злиднями, і заздрість, але вони були впевнені, що за допомогою розумних законів вдасться приборкати людський егоїзм, поєднати особисті і суспільні інтереси й у перспективі побудувати ідеальне суспільство соціальної справедливості.

«Розум править світом», - стверджували вони. В атмосфері загального поклоніння перед розумом і на основі успіхів у науці складається така риса Просвітництва, як наукоцентризм.

Знання ототожнюється з наукою, оголошується нещадна війна неуцтву і марновірствам. Під сумнів поставлене існування Бога. Популярним стає деїстичний світогляд, відповідно до якого Бог, створивши природу, в її подальшу долю не втручається. Все, що не відповідало принципові розумності, засуджувалося ними до знищення.

Загальні риси просвітницької ідеології (антропологічний світогляд):

1. демократизм, пов’язаний із необхідністю наближення до культури і знань широких верств населення;

2. раціоналізм, що означає віру в пріоритет людського розуму,

узгодженого з почуттями;

3. апологія «природного» і доброго природного начала в людині;

4. розгляд природного як розумного;

5. осмислення життя за законами природної доброти як один з головних критеріїв цінності особистості.

Культура Просвітництва охопила майже всю Європу, відкинувши багато положень класицизму. Просвітництво прагнуло до вільної творчості.

Найкращі представниками цього руху були літератори, адже саме література взяла на себе провідну місію у справі розповсюдження освіти та науки: *Українське Просвітництво мало специфічні особливості*, що були спричинені національно-історичними умовами, зокрема наявністю соціального і національного гноблення, ідеологічної кризи феодального суспільства, денаціоналізацію його верхівки. ***На відміну від західноєвропейської традиції, український просвітницький демократичний герой представляв не буржуазію, а селянство, що було найбільш наближеним до природи***.

У кінці XVII – початку XVIII ст. відчувався дуже сильний вплив української думки, літератури і взагалі культури на російське суспільство. Саме представники української культури стали найпослідовнішими просвітителями, і тому їх запрошували до Росії. Уже сама належність до української національності в цей період була певним атестатом освіченості і давала можливість обіймати високі посади в Москві:

Єпіфаній Славинецький – автор Греко-словянського лексикону;

Симеон Полоцький – вчитель царських дітей, засновник Московської слов'яно-греко-латинської академії,

Дмитро Туптало (***Димитрій Ростовський***) - автор «Великих Четій-Міней», визнаний святим;

Стефан Яворський – ректор Московської академії, митрополит;

Феофан Прокопович - радник Петра 1, очолював російську православну церкву. Феофан Прокопович став засновником нового літературного жанру - трагікомедії, в якій чергувалися елементи трагічного і комічного. Трагедокомедія, на відміну від шкільної драми, звертається до реального життя, побутових та буденних явищ. Найпомітнішою в цьому жанрі став твір Прокоповича «Володимир» (1705), де автор не тільки одним з перших звертається до реальної історичної події (хрещення Русі), а й вперше зображує князя Володимира як звичайну людину. Князь Володимир не просто ухвалив перейти у нову віру: в його душі теж відбувається велика боротьба, психологічне коливання. В образі князя Володимира Феофан Прокопович втілив ідею "просвіченого абсолютизму". Він вважав, що на чолі централізованої держави повинен стояти освічений монарх. Аналізуючи взаємовідносини між монархом і підданими, Прокопович розглядає їх як відносини батьків і дітей. Згідно з Прокоповичем, монарх є батьком для своїх підданих. Державна влада, на думку Прокоповича, має божественне походження, а монарх має право втручатися в життя своїх підданих.

Подальший розвиток ідей Просвітництва знайшов відображення в творчості визначного українського філософа ***Г.С.Сковороди***. Він народився на

Полтавщині у сім`ї малоземельного козака. Навчався в Києво-Могилянській академії, був співаком придворної капели в Санкт-Петербурзі, а згодом викладав у Переяславі, працював домашнім учителем. Певний час викладав у Харківському колегіумі, після чого вже до самої смерті був мандруючим філософом, писав діалоги, читаючи та даруючи їх своїм друзям та знайомим.

В своїх творах Сковорода суттєву увагу приділяв проблемі боротьби зі злом, що панує в суспільстві. На його думку, єдиний шлях боротьби з існуючим у світі злом – це протиставлення йому добрих начал, закладених у природі людині. Ці добрі начала необхідно всіляко розвивати, а значить поширити освіту. Погляди Сковороди повністю збігаються з ідеями Просвітництва.

Щастя людини, на думку Сковороди, в праці, бо саме праця – це найперша життєва потреба і найвища насолода. Проте не всяка праця приносить людині радість та насолоду, а тільки ***«сродна» праця***, тобто споріднена з твоєю природою, відповідна природним нахилам («іскрі Божій»). Тому метою життя людини повинен бути пошук «сродної» праці, яка зробить людину щасливою («нужное станет нетрудным, а трудное - ненужным»). Свої філософські ідеї Сковорода виклав у поетичній творчості (збірки «Сад божественных песней» та «Басни Харьковские»).

Значний вплив на розвиток Просвітництва не лише в Україні, а й у Росії справив ***Яків Козельський***, який виступав проти схоластики, містицизму та ідеалізму. Він мріяв про суспільство, яке ґрунтувалося б на загальнокорисній праці всіх громадян, на здобутті приватної власності лише на основі особистої праці. На Слобожанщині в маєтку Попівка навколо Олександра Паліцина згуртувалася молодь, яка співчувала Французькій революції, проповідувала ідеї суспільного прогресу на основі раціоналізму та просвітительства. Саме в них вперше і виникла думка про заснування Харківського університету. «Якщо не зміг доїхати до Вольтера, то необхідно їхати в Поповку до Олександра Паліцина».

В Україні ***класицизм*** народився у XVIII ст. і на відміну від Західної Європи без боротьби з бароко. В Україні класицизм не зміг в силу несприятливих історичних обставин розвинутися як цілісна система. В Україні класицизм був слабкий і мало виразний. У другій половині XVIII ст. бароко в українській культурі, яка потрапила під сильний вплив російської культури, бароко зникає само собою.

Основою класицизму стала віра в розум, звернення до Античності як до зразкової, ідеальної культури. Представники класицизму вважали, що почуття людини не тривкі, все особисте, індивідуальне – це життєві випадки. Почуття – це руйнівна сила, а розум – сила, що дисциплінує. Звідси єдиним мірилом цінності людини є розум. Вище за все в людині класицизм ставив «розумну» здатність панувати над своїми пристрастями, подавляти особисті почуття в ім`я обов`язку, підкоряти приватне загальному. Це викликало потребу у створенні незмінних розумних правил і норм культури. ***Культура класицизму суворо регламентована***. Митці повинні були чітко дотримуватися цих вимог та правил. Головним правилом класицизму було ***наслідування зразків***. *Зразковим вважалось античне мистецтво*. Завдання художників,

скульпторів та літераторів класицизму полягало в тому, щоб наблизитися до цього ідеалу.

Основними принципами класицизму стають ***простота, гармонія, лаконізм, величність, стриманість***. Предметом зображення вважали тільки ідеальне, героїчне, прекрасне. Не дивно, що переважна більшість сюжетів літературних та мистецьких творів класицизму базується на мотивах античної міфології та історії.

У різних видах класичного мистецтва дія нормативних принципів цього напрямку проявлялася по-своєму. ***Архітектура класицизму*** в Україні розповсюджується від 70-х рр. XVIII ст. Будувалися міста, резиденції, палаци, театри. Будівлі несуть відбиток античності і Відродження. Характерними рисами споруд класицизму є: *монументальність, симетричність і геометрична правильність, простота і суворість, гладка, без прикрас поверхня стін, використання колон*. Крім того архітектори класицизму намагались використовувати природний ландшафт, не руйнуючи його.

Зразками є храми (Спасо-Преображенський собор у Новгороді – Сіверському, дзвіниця Успенського собору в Харкові), палаци козацької старшини (Палац К. Розумовського в Батурині, Почепі, Яготині, Глухові, палац Завадовського в Ляличах, палац і церква Кочубеїв у Диканьці), будівля Київського університету. Характерним для української архітектури класицизму стало створення *палацово-садибних комплексів*. Серед самих помітних слід назвати «Олександрію» (Біла Церква), «Софіївку» (Умань) «Сокоринці»(Чернігівська обл.).

В Україні у XVIII ст. набуває розквіту ***портретний живопис***. Найвидатнішими класицистами в Україні були ***Дмитро Левицький*** та ***Володимир Боровиковський*** (син Луки Боровиковського), які за традиціями класицизму зображували людей не таким, як вони є, а ідеалізуючи, красивими, сповненими величі і розуми. Д. Левицький створив цілу галерею видатних людей та світських красунь «катеринінського століття» (портрети Дідро та Катерини II). В. Боровиковський писав і портрети (Г.Державіна, Павла I, Багратіона) і живописні картини («Цар Давид», «Притча про мудрих і нерозумних дів»).

Відчутним у названу добу був розвиток ***музики*** і в Україні Провідне місце у музичній творчості XVII – XVIII ст. займали вокальні концерти світського і церковного характеру.

З'являються перші посібники для вивчення нотної грамоти, співанки на тексти народних дум, збірки традиційних святкових співів. Музичною столицею Лівобережжя був ***Глухів***, де існувала спеціальна ***школа***, де вивчали вокальний спів, гру на скрипці, басах, флейті.

Однією з вершин тогочасної музичної культури стала творчість *Артемія Веделя, Максима Березовського, Дмитра Бортнянського*, які поєднали традиції народної музики з високим професіоналізмом.

Артемій Ведель був вихованцем Київської академії і прославився своїми хоровими концертами, в яких відчутний вплив українських ліричних пісень і творів київських бандуристів. Писав Ведель переважно духовні музичні твори,

написані на церковні тексти. Деякий час Ведель керував хором академії і хором Харківського колегіуму.

Максим Березовський вчився у Булонській музичній академії, де захопився італійськими музичними традиціями. Він написав багато концертів, в яких використовував елементи народних мелодій, а також оперу «Демофонт». Більшість життя композитор провів в Росії.

Дмитро Бортнянський після Глухова і навчання у Венеції отримав посаду директора придворної російської капели. Він написав симфонію, декілька сонат, опери на французькі тексти – «Креонт», «Сокіл», «Син-суперник».

Таким чином, культура XVII-XVIII ст. була важливим етапом в історії української культури. Визначилися нові культурні цінності, з яких найголовнішою була художня правда. Вона відкрила шлях реалізму, що стає провідним методом у наступному XIX ст.